

Prepositionsstrandning och kasus i äldre svenska

1. Inledning

Denna uppsats behandlar prepositionsstrandning i fornsvenska och äldre nysvenska. Fenomenet är intressant både ur empirisk och teoretisk synvinkel. I handböckerna om äldre skandinavisk syntax får vi nämligen olika och delvis helt motstridiga uppgifter om vilka möjligheter de äldre skandinaviska språken hade till prepositionsstrandning. Därför är denna uppsats en empirisk kartläggning av fenomenet i svenska texter ungefär mellan 1225 och 1650. Jag kommer att visa att prepositionsstrandning är mycket mer begränsad i fornsvenska än i nutida svenska, och att en förändring sker vid mitten av 1400-talet, samtidigt med att kasussystemet faller samman.

Med prepositionsstrandning menar jag här alla fall då rektionen skiljs från prepositionen av andra led.

Prepositionsstrandning är typologiskt sett ett mycket begränsat fenomen. Det finns i de moderna skandinaviska språken och i engelska. I holländska finns prepositionsstrandning, men inte med vanliga nominala led, utan bara med så kallade R-pronomen (adverbiella rektioner, se närmare nedan). För övrigt är fenomenet nästan okänt. Det förekommer inte i t.ex. tyska eller i de romanska, slaviska eller finsk-ugriska språken. Enligt van Riemsdijk (1978) finns det inga goda exempel på konstruktionen utanför den indoeuropeiska språkfamiljen.¹ Det finns således bara sex språk med väl belagda fall av prepositionsstrandning med vanliga nominalfraser, och alla dessa är germanska. De hypoteser som finns om restriktionerna på prepositions-

Tack till Cecilia Falk och Christer Platzack för värdefulla synpunkter på uppsatsen.

¹ Enligt en uppgift i van Riemsdijk (1978) kan man finna vissa fall av prepositionsstrandning i Makedonska. Detta förnekas dock av Milanova Vulchanova, Trondheim (i personlig korrespondens). Det holländska systemet med strandning av enbart R-pronomen går också att finna i lågtyska dialekter.

strandning bygger framför allt på engelska, och de gör prediktioner som inte kan testas i de moderna språken, eftersom dessa strukturellt sett är rätt likartade. Den komparativa språkforskningen är därför i behov av beskrivningar av detta fenomenets historia. Det är en sådan beskrivning jag här ska ge. Jag kommer att argumentera för att möjligheten till prepositionsstrandning med vanliga nominal är förknippad med frånvaron av kasus.

1.1. Teoretisk bakgrund

Prepositionsstrandning kan förklaras utifrån både funktionella och formella utgångspunkter. Funktionella beskrivningar tar oftast sin utgångspunkt i distinktionen mellan känd och ny information, eller mellan viktig och mindre viktig information. En sådan beskrivning ges t.ex. i Takami (1992), vilken framförallt diskuterar engelska, men också ägnar ett kapitel åt danska och svenska. Ett allvarligt problem med funktionella beskrivningar är emellertid att de har svårigheter att beskriva språkförändringar och skillnader mellan olika språk. En funktionell beskrivning tvingas anta en mera grundläggande skillnad i behandlingen av ny och känd information mellan olika språk, t.ex. svenska och tyska, eller mellan olika språkskeden. Detta borde då påverka även andra delar av grammatiken, vilket inte tycks vara fallet. Enligt mitt sätt att se är en formell (autonomt syntaktiskt) beskrivning att föredra. En sådan sätter gränserna för språkförmågan. Därutöver kommer givetvis funktionella aspekter att påverka acceptabiliteten i det enskilda yttrandet, men i grunden anser jag det inte vara någon avgörande funktionell skillnad mellan språk som svenska och tyska; skillnaden med avseende på prepositionsstrandning ligger i den syntaktiska strukturen.

I den formellt inriktade litteraturen finns ganska stor enighet om att prepositionsfrasens strukturella position är avgörande för möjligheterna till prepositionsstrandning (se t.ex. Hornstein–Weinberg 1981). I både engelska och de skandinaviska språken kan prepositionen strandas om den är närmare knuten till verbet (d.v.s. mera objektlik), medan strandning inte är möjlig om prepositionsfrasen är mera adverbial.

(1) Henne vill vi inte prata med ...

*Påsk måste jag städa rummet före ...

Även när prepositionsfrasen är knuten till ett adjektiviskt predikat eller ett nominal kan vi finna ungefär samma skillnad. I mera objektlika prepositionsfraser kan prepositionen strandas, medan detta är svårare i prepositionsfraser som är lösare förbundna med adjektivet/substantivet (om attributiva prepositionsfraser, se Platzack 1974).

- (2) Barnen måste du vara snäll mot ...
 *Julen måste du vara snäll under ...
- (3) Sveg känner jag en flicka från ...
 *Flätor känner jag en flicka med ...

Ofta har prepositionsstrandning använts just för att avgöra vilken relation som gäller mellan predikatet och dess bestämning. Detta ges olika beskrivning i olika teorier. Inom traditionell grammatik skiljer man mellan (strandbara) prepositionsobjekt/objektadverbial och (icke strandbara) adverbiala prepositionsfraser (se t.ex. Teleman 1974). Likaså kan man skilja mellan bundna och fria prepositionsattribut. Inom generativ grammatik skiljer man på motsvarande sätt mellan komplement och adjungerade led (Hornstein–Weinberg 1981).

Flyttning ut ur en prepositionsfras som utgör satsdel i ett subjekt är inte möjlig.

- (4) Kyrkan kan vi se taket på ... därborta
 *Kyrkan syns taket på ... därborta

Prepositionsfrasen måste alltså vara komplement till predikatet eller till ett komplement till predikatet. I princip kan här underordning av vilken grad som helst ge acceptabla prepositionsstrandningar, så länge enbart komplement är inblandade. I det någorlunda acceptabla exemplet nedan är prepositionsfrasen ett femtegradskomplement (komplementen är markerade med hakparenteser).²

- (5) Olyckan trodde Lisa [att Pelle kände [någon [som visste [orsaken [till ...]]]]]

² Beskrivningen ovan gäller i stort sett för de skandinaviska språken och engelska. Det finns dock en gradskillnad så till vida att de skandinaviska språken tycks vara något liberalare med strandning, när det gäller vissa prepositionsfraser som är adverbiala till sin natur. Satserna i (i) nedan kan med rätt kontext bli ganska acceptabla på svenska medan de tycks vara uteslutna på engelska.

(i) ?Sådana konserter är det lätt att somna under ...

??Sydafrika tänker jag verkligen inte äta någon sparris ifrån ...

I holländska och i de äldre germanska språken finns så kallade R-pronomen som kan flyttas bort från sin preposition. Dessa är adverbiala ord som holländska *er*, *waar* och *daar*, som svarar mot tredje personens inanimata pronomen *het*, *wat* och *dat* [*det*, *vad* och *detta*]. I fornsvenskan svarar *ther*, *hvar* och *her* i stort sett mot *thæt*, *hvat* och *thætta*. R-pronomen kan aldrig stå efter "prepositionen", och de flyttas ofta bort från denna, vilket illustreras av de holländska exemplen nedan.

- (6) er over *over er
 där över över där
- (7) Ik hev met hem [er over] gesproken
 Jag har med honom där över talat
 Ik hev er met hem [... over] gesproken

Även när det gäller R-pronomen kan den strukturella positionen vara avgörande. I holländska kan bara prepositioner som står före verbet (på objektsplats) strandas, medan prepositionsfraser som står efter verbet inte kan det. Jämför (8) nedan med (7) ovan.

- (8) Ik hev met hem gesproken [er over]
 *Ik hev er met hem gesproken [... over]

Som jag kommer att visa är fornsvenskan något friare än holländskan när det gäller R-pronomen.

Det finns också en rad hypoteser som försöker förklara skillnaden mellan språk som har prepositionsstrandning som engelska och de skandinaviska språken å ena sidan och språk som helt saknar den å andra sidan, t.ex. tyska och franska. Jag ska återkomma till dessa hypoteser i avsnitt 8.

1.2. Empirisk bakgrund

Handböckerna i äldre skandinavisk syntax ger delvis olika beskrivningar av prepositionsstrandning. Här redovisar jag de viktigaste.

Först kan nämnas att de handböcker som uteslutande behandlar fornländska är mycket knapphändiga i sin beskrivning av prepositionsstrandning. **Nygaard** (1906), **Iversen** (1972), **Hansen et al.** (1975) nämner inte om en nominal rektion kan stranda prepositionen. Det påpekas att ett adverb (läs R-pronomen) ibland kan uttrycka rektio-

nens referens (Nygaard 1906: 21 f.), men inget sägs om att de kan stå skilda från prepositionen.

Falk-Torp (1900: 314) skriver: "Ofte settes det styrede nomen i spidsen af sætningen, og præpositionen skilles derfra (og faar hovedtone): *orlogum ykkrum skylit aldregi segja seggjum frá* (= om eders hændelser); *gerðskan mann þann, er Helis heitir, skýtr hann i gegnum með gaflaki*". Parentesen om huvudtryck antyder att författarna behandlar partiklar och prepositioner som samma sak, och så vitt jag kan se kan exemplen tolkas som partikelkonstruktioner. Falk-Torp (ibidem) ger också exempel som är mera troliga prepositionsstrandingar, de äldsta från mitten av 1500-talet: "de tre tegen kand huert mennische kiende paa, om hand er det euige liffs barn (Pall.), dennom vide vi nu plat intet aff (Abs. Ped.)". Vidare sägs (ibidem): "I relative sætninger med 'som' och 'der' er adskillelsen nødvendig" och (s. 315): "Ved de spørgende pronomener og de deraf opstaaede relative brugtes i oldnorsk ikke denne adskillelse". Om R-pronomen sägs till sist: "I ældre tid skiltes gjerne 'her' og 'der' og 'hvor' fra præpositionen, hvor nu anvendes samsætning".

Mikkelsen (1975: 135 f.) säger: "Opløst forholdsordsled forekom regelmæssigt, når styrelsen var ett henførende henvisningsord [...] Derimod brugtes det ikke, når styrelsen indeholdt et spørgende henvisningsord [...] Var styrelsen et navneord, forekom opløsningen ikke ofte, f. eks. '*Öllum almúga var ausit moldu yfir*.'" På ett annat ställe i boken (s. 627) skärper han formuleringen: "Opløsning av forholdsordsled var meget sjældnen i oldnordisk" och han ger här samma exempel igen. Om R-pronomen säger han också (ibidem): "I oldnordisk var adskillelsen af en ordforbindelse, der bestod af *hér* eller *þar* og et forholdsord, meget almindelig."

Wessén (1956: 82 f.) diskuterar först prepositioner som flyttas bort från sin rektion, absoluta prepositioner och partiklar. Sedan diskuterar han strandade prepositioner i relativsatser och ger bl.a. följande exempel: "*þän skal barn äghä, är huariä nat liggär hoos ok giptär är til* (ÄVgL). *I þy hundare ... sum leþunger är ut gangin af* (Sdml)." Man bör notera att samtliga Wesséns exempel har *ær*, *sum* eller ingen relativmarkör alls; exempel med *hulkin/hvilikin* ges alltså inte.

På s. 86 säger Wessén sedan: "Vid sidan av dessa nya uttrycksformer [partikelverben] har den gamla typen enkelt verb + preposition i viss utsträckning levat kvar genom tiderna. I fyra fall kan i nutida svenska rektionen stå i satsens spets och prepositionen i dess slut, vanligen sist." Här räknar Wessén upp topikalisering, hv-fråga, relativsats och

infinitivfras. Så tillägger han: "Sådana uttryck ha sålunda gammal hävd i nordiska språk. De äro främmande för tyskan, franskan och latinet." Wessén har tidigare gett en rad exempel på strandning med relativsats, men han bryr sig inte om att belägga de tre andra typerna i runsvenska eller fornsvenska. Han ger dock onekligen intryck av att de varit fullt brukbara.

Utöver dessa handböcker diskuteras prepositionsstrandning även i **Körner** (1948). På s. 63 säger han: "Typen 'Skandalen skrattade man åt' möter redan i fsv., där jag emellertid har typen belagd endast från versdiktningen: *Thera liif han kærir a* (Flores 112, v. 1775). Man har anledning att förmoda, att konstruktionen under fornsvenskans tid liksom nu härskat i talspråket. I äldre nsv. litteratur påträffas den särskilt i stilarter, som stå talspråket nära." Sedan ger han en rad exempel från yngre litteratur, de äldsta från Agneta Horn. Det ska påpekas att prepositionen i exemplet från Flores kan tolkas som partikel, och dessutom står det i rimställning.

En jämförelse med förhållandena i fornengelskan kan också vara på sin plats, eftersom engelska tycks vara det enda språk utöver de skandinaviska som har relativt fri prepositionsstrandning. Enligt **Wende** (1916) finns det tre typer av prepositionsstrandning i fornengelskan. Det förekommer med R-pronomen och personliga pronomen. Dessa kategorier är också de enda typer av rektioner som kan stå före 'prepositionen'. Dessa typer flyttas dock normalt inte till fundamentet, utan till mittfältet. Prepositionsstrandning förekommer dessutom i vissa typer av relativsatser (jfr **Bennis** 1986: 276 ff.); strandning är möjlig med relativmarkören *ðe* (motsvarande *som*) men inte med relativpronomet *se* (motsvarande *hulkin*). Att personliga pronomen skulle kunna stranda prepositionen har på senare tid ifrågasatts. **Demske-Neumann** (1994) menar att de fall som brukar anföras kan ses som partikelverb. I fornengelskan förekommer prepositionsstrandning inte med vanliga nominalfraser eller frågande pronomen som rektion. Sådan flyttning uppträder först under 1200-talet (**Demske-Neuman** 1994).

Sammanfattningsvis är handböckerna eniga om att prepositionsstrandning varit ett reguljärt fenomen i äldre skandinaviska språk vid R-pronomen och i relativsatser (åtminstone med *som* och *ther*; enligt **Falk-Torp** var det inte möjligt vid *hulkin*). När det gäller hv-frågor menar **Mikkelsen** och **Falk-Torp** att det varit omöjligt med prepositionsstrandning, medan **Wessén** ger intryck av att det varit gängse. Vid topikalisering menar **Mikkelsen** att det varit mycket ovanligt,

medan Körner och Wessén snarast menar motsatsen. Falk–Torps uttalanden kan här inte värderas, eftersom de inte verkar skilja mellan partiklar och prepositioner.

De skillnader vi finner i handböckerna kan förstås beteckna en skillnad mellan fornsvenska och forndanska/fornvästnordiska, men detta är mindre troligt. Här ska jag visa att även fornsvenskan var mycket restriktiv när det gäller prepositionsstrandning, och att fornsvenska snarare beter sig ungefär så som Mikkelsen och Falk–Torp beskriver de andra äldre skandinaviska språken.

2. Utgångspunkter för undersökningen

Prepositionssyntaxen i svenskan förändras vid (åtminstone) tre olika tillfällen. Den första sker kring 1300, då två fenomen försvinner, nämligen rektionsstrandning och absoluta prepositioner. Det jag här kallar rektionsstrandning innebär att rektionen står kvar medan prepositionen flyttas till vänster.

- (9) Sökiæ skal gardh af hændi sær thæn ær **mælli** war **toftæ** (ÄVgL)
 Vr skal **mæssufatum** fara ok sivkum hialpæ (ÄVgL)

Fenomenet är ovanligt och i stort sett bara belagt från 1200-talet i fsv. (jfr Wessén 1956: 81; Ljunggren 1932: 5). I fornländska finns det mera rikligt belagt (se Nygaard 1906: 353), och jag ska här anta att det varit en gängse konstruktionstyp i äldre tider och att det försvinner runt 1300.

Absoluta prepositioner är en vanligare konstruktion. I 1200-talets lagspråk är det standardsättet att uttrycka preposition + *þæt*.

- (10) Haldær maþær a uakni sinu. löpær maþær a. far **af** banæ.
 böti firi niv markum (ÄVgL)
 ær brundær j garþi [...] faldær man j ok far **aff** banæ. (UL)

Även denna konstruktionstyp är i stort sett bara belagd från 1200-talet (jfr Wessén 1956: 82). I mina 1300-talstexter förekommer den någon enstaka gång, men i de flesta fall är det naturligast att tolka exemplen som partikelkonstruktioner. Möjligheten att utelämnat rektionen kvarstår nu bara i några specifika konstruktioner, se avsnitt 2.2.

Den andra förändringen vad beträffar prepositionssyntax inträffar vid mitten av 1400-talet. De förändringar vi finner då rör dels preposi-

tionsstrandning, dels R-pronomen. Prepositionsstrandning börjar nu förekomma i konstruktioner där den inte funnits tidigare, och R-pronomen tränger undan vanliga pronomen. Det är framför allt dessa förändringar jag här har undersökt.

En tredje förändring verkar ske under äldre nysvensk tid (förmodligen vid mitten av 1600-talet), då R-pronomen trängs undan av vanliga pronomen i prepositionsfraser, d.v.s. *ther* + P ersätts återigen med P + *thet* eller med sammanskrivet adverb: *därav*, *därpå* etc.

Nedan ska jag alltså koncentrera mig på den språkförändring som sker vid mitten av 1400-talet, men jag ska också säga något om den som sker under äldre nysvensk tid. Först presenterar jag material och metod i avsnitt 2.1. I avsnitt 2.2. redogör jag för den syntaktiska indelningen i olika typer av prepositionsstrandning, och i 2.3. diskuterar jag skillnaden mellan partiklar och prepositioner.

2.1. Material och metod

Undersökningen omfattar en excerpering av följande texter (ordnade efter det svenska originalets tillkomsttid; asterisk markerar att inte hela texten är excerperad).

ÄVgL = Äldre Västgötalagen, SSGL I. Original 1225. Hskr. från ca 1285.

UL* = Upplandslagen, SSGL III, valda delar omfattande ungefär hälften av textmassan: Stadfästelsebrev, Företal, Konungsbalk, Ärvdabalk, Manheligsbalk, Jordabalk. Original 1297. Hskr. (A) från 1300.

Leg* = Fornsvenska legendariet, Vol 1. SFSS 7:1. Fsv. original från 1276–1308, övers. från latin. Hskr.: Bu 1340-talet, Bil första hälften av 1400-talet. Utgåvan har Bu som huvudhandskrift. Partierna ur Bil är sådana där Bu:s text saknas. De skiljaktiga uppteckningarna från andra handskrifter som finns i utgåvan är yngre och har inte excerperats.

Mos = Pentateuchparafrazen. SFSS 60. Fsv. original ca 1330, bearbetning av latinskt original. Hskr. (MB I B) från 1526.

Jär = Järteckensboken. SFSS 22. Originalhandskrift (Codex Oxenstiernianus) från 1385.

Birg₁ = Den heliga Birgittas uppenbarelser, Vol 1. SFSS 14:1. Fsv. original 1380-talet, (åter-)övers. från latin. Hskr. från början av 1400-talet.

Tröst = Siälinna Thröst. SFSS 59. Hskr. från 1430-talet, troligen original. Övers. från lågtyska.

Val = Namnlös och Valentin. SFSS 52. Fsv. original från ca 1450, bearbetning av lågtyskt original. Hskr. (Codex Verelianus) från 1457.

Did* = Didrik av Bern. Hand A. Fsv. original från 1449–1476, troligen 1450-talet, övers från fornorska. Hskr. från ca 1500.

Bond = Bondakonst. SFSS 75. Originalhandskrift från 1516–1519, bearbetning av latiskt original.

Petri = Olaus Petris Krönika. Samlade Skrifter af Olavus Petri, Band 4. Hesselman, utg. Uppsala 1917. Original 1530-talet. Hskr. 1540-talet.

Gyll = Egenhändiga anteckningar af Carl Carlsson Gyllenhielm rörande tiden 1597–1601. Historiska Handlingar 20:2. Stockholm 1905. Originalhskr. från 1640.

Horn = Agneta Horn: Beskrivning över min vandringstid. Gösta Holm, utg. Stockholm 1959. Originalhskr. ca 1657.

Texterna ovan är alla (utom Horn) inskrivna på datafiler och excerperingen har därför kunnat göras maskinellt.³ Konkordanser har skapats på samtliga prepositioner i texterna.⁴ Dessa konkordanser omfattar i princip alla prepositioner i texterna och de partiklar som är homonyma med prepositioner. De är på vanligt sätt sorterade efter de ord/tecken som kommer efter prepositionen. Här blir det således relativt enkelt att finna de fall där prepositionen följs av skiljetecken, led som inte kan vara rektion eller nominalfraser som står i ett kasus som inte borde följa den aktuella prepositionen. Dessa fall har samlats i nya konkordanser. Endast en del fall av dessa är prepositionsstrandningar. En stor grupp utgör förstås partiklar som är homonyma med prepositioner. En annan grupp utgörs av *mellum*, och någon gång *mot* och *genom*, när dessa fungerar som *postpositioner*, d.v.s. med rektionen omedelbart framför sig.

Som kontrollmaterial har jag upprättat en helt parallell konkordans på en modern roman, nämligen Karin Boyes *Kallocain*.⁵ Jag har här använt precis samma excerperingsprinciper och undersökt frekvensen av prepositionsstrandning, för att kunna säga något om frekvensen i de fornsvenska texterna. Detta moderna material redovisas i slutet av nästa avsnitt.

³ Ett flertal texter är sådana som inskrivits vid projektet "Källtext", Institutionen för svenska i Göteborg (Mos, Birgi, Tröst, Namnlös och Bond). Gyll är inläst inom projektet "Bidrag till en nysvensk textbank på data", Institutionen för nordiska språk i Uppsala. Övriga texter är inskrivna vid Institutionen för nordiska språk i Lund.

Horn har mest excerperats på traditionellt sätt. För *det* och *där* har jag dock utnyttjat den papperskonkordans över texten som utarbetats av Gösta Holm och finns på biblioteket vid Institutionen för nordiska språk i Lund.

⁴ Eftersom stavningen varierar mycket i flera av texterna har det noggrannaste sättet varit att först göra konkordanser på alla ord och sortera bort de vanligaste andra formorden. Därefter har ur dessa konkordanser plockats bort alla ord som inte är prepositioner.

⁵ *Kallocain* är inskriven på datafil vid projekt Runeberg, Linköpings universitet.

Vid arbetet med konkordanserna har jag delat in prepositionssträndning i olika typer och utarbetat principer för att skilja prepositioner från partiklar. Detta redovisas i de två kommande avsnitten.

2.2. Den utflyttade rektionens position

Prepositionssträndning kan indelas i ett flertal olika konstruktions typer. Här redovisar jag den analys som jag lägger till grund för min indelning. Jag skiljer mellan följande fyra typer av prepositionssträndning.

1. rektionen är ett R-pronomen
2. rektionen är en nominalfras, flyttad till fundamentet i huvudsats eller bisats
3. rektionen är relativiserad med *som* eller motsvarande led (ev. utan relativmarkör)
4. rektionen är elliptiskt struken

För det första särskiljer jag R-pronomen som en speciell typ av rektion. De uppför sig nämligen helt olikt nominala rektioner. R-pronomen står aldrig efter "prepositionen", utan normalt direkt framför: *ther af*. I sådana fall ses inte prepositionen som strandad. R-pronomen strandar dock ofta prepositionen, och kan då stå i nästan vilken position som helst i satsen (se närmare avsnitt 3). R-pronomen försvinner som självständiga element under äldre nsv. tid. Bara i ett fall finns de kvar i nusvenskan, nämligen med *var* och lokativt (*i*)*från*.⁶

(11) Var kommer du ifrån ...

För det andra finns prepositionssträndning med vanliga nominala led som rektion. Dessa kan i princip bara flyttas till fundamentsposition. I huvudsats kan vi skilja mellan hv-frågor och topikaliseringsfrågor.

(12) Vem vill du tala med ...?

Honom vill jag tala med ...

⁶ Konstruktionen är inte möjlig i andra betydelser än den lokala: **Var vill du att jag ska bortse från?*

Även i vissa bisatser talar jag om en fundamentalsposition, nämligen i *som*-satser. I frågebisatser, allmänna relativsatser och utbrytningar kan vi se att *som* föregås av ett hv-led eller en vanlig nominalfras. Platsen före *som* ses som bisatsfundament.⁷

- (13) Jag undrar [**vem** som ... kommer på festen]
 [**Vem** som ... än kommer på festen] kommer att bli imponerad
 Det var [**Kalle** som ... överraskade med en sång]

I fornsvenska har även vanliga relativsatser en fundamentalsposition. I vissa texter (särskilt Birg₁) är det vanligt med både ett hv-led och en relativmarkör, *som* eller *ther*.⁸

- (14) iak skal tee thik en annan **hulkin** som ey ær hardhir vtan lættir
 (Birg₁ 269)
 fran hæenne **hulka** som thu rensadhe swa langan tima (Birg₁ 399)
 (15) gifwa gudhi likamlika thiänst **hulkin** ther sit blodh vt gøøt (Birg₁
 271)
 landzsins höfdhinge **hulkin** ther iak vt walde til min lim (Birg₁
 181)

I fall som (14)–(15) ovan står hv-ledet i bisatsens fundamentalsposition. Även om satsen saknar *som/ther* anses hv-ledet stå i fundamentalspositionen. Vidare antar jag att äldre fsv. *ær* är en relativmarkör med samma syntaktiska position som *som/ther*. Dessa skiljer sig från hv-leden i det att de saknar kasusböjning.⁹ I *som*-satser utan hv-led anses fundamentalspositionen vara tom.

Således kommer jag att skilja mellan *hv-relativer* (med utsatt hv-ord i bisatsfundamentet), *som-relativer* (utan hv-ord, men med *som*, *ær*

⁷ Detta är den analys som används inom den generativa grammatikteorin. Se t.ex. Platzack (1986).

⁸ I motsats till modern danska kan fsv. ha *ther* som relativmarkör även om det relativiserade ledet inte är subjekt.

⁹ Det är tydligt att hv-ledet är flyttat från bisatsen, eftersom det får kasus därifrån. I fornsvenskan får hv-ledet det kasus som frasen skulle ha fått i bisatsen, och i nusvenska får det utbrutna ledet kasus från *som*-satsen.

(i) at tro minom tio budhordhom **hulkin** som iak bødh jsraels folke at hola
 thy skulu mine vini **hulkom** min ordh sændas æruodha hetelika at godhe
 wardha

(ii) Det var jag som ... kysste Lisa / Det var mig som Lisa kysste ...

I vissa allmänna relativsatser som inte följs av upprepat pronomen kan dock hv-ledet få kasus från den överordnade satsen (jfr diskussionen om s.k. huvudlösa relativter i tyskan, se t.ex. Leirbukt 1994 och referenser där).

eller *ther*) och \emptyset -relativer (helt utan relativmarkör). Skillanden framgår av de (konstruerade) exemplen i (16).¹⁰

(16) hv-relativer	then man [hulkom som alle bannadho]
	then man [hulkom ther alle bannadho]
	then man [hulkom alle bannadho]
som-relativer	then man [som alle bannadho]
	then man [ther alle bannadho]
	then man [ær alle bannadho]
\emptyset -relativer	then man [alle bannadho]

Här kommer hv-relativerna att ses som resultatet av en flyttning till fundamentet, parallell med flyttning i huvudsatser, indirekta frågor, allmänna relativsatser och utbrytningar. I alla dessa typer har vi ett synligt kasusböjt led som flyttar till satsens början. *Som*-relativer och \emptyset -relativer har däremot inget sådant led, och de kommer att betraktas som en grupp för sig.

Utöver R-pronomen, fundamenterade nominala rektioner och relativiseringar finner vi några konstruktioner som jag betraktar som elliptiska. Det gäller främst tre typer i nusvenskan: koordinationer, infinitivfraser samt attributiva *med*-fraser.

- (17) Jag tog en skål och lade dem i ...
 Han har varit både i ... och utanför Åbo / i Åbo, och utanför ...
- (18) Hon är trevlig att tala med ...
 Han behöver något att sitta på ...
- (19) Jag gillar pannkakor med socker på ...
 Det kom ett rött paket med vita snören om ...

I samtliga dessa fall är det led som svarar mot luckan i prepositionsfrasen (markerad med ... ovan) ett led med egen satsdelsstatus i det överordnade/koordinerade ledet. I sådana fall antar jag inte flyttning utan elliptisk strykning. En fjärde typ av ellips utgörs av attributiva självständiga prepositioner. I denna blir dock rektionens referens bestämd av den vidare kontexten eller situationen.

- (20) Familjen ovanpå ... har skaffat hund
 Dagen efter ... hände inte mycket

¹⁰ Relativmarkören *ær* används i stort sett enbart under 1200-talet, och *hulkin/hvilikin* börjar användas som relativpronomen först under 1300-talet. De förekommer därför inte tillsammans.

I fornsvenskan finns alla fyra typerna belagda, även om vissa undergrupper tycks saknas.¹¹ I nusvenska saknas R-pronomen nästan helt. I mitt nusvenska kontrollmaterial *Kalloccain* fördelar sig typerna enligt tabell 1 nedan. *Kalloccain* har ca 55 000 ord och ca 5 500 prepositioner/partiklar.¹² Koordinationer har uteslutits. Nusvenskan har nämligen många lexikaliserade prepositionsordinationer (*från och med*, *i och med*) som syntts mig mindre relevanta i det historiska perspektivet.

Tabell 1. Strandade prepositioner fördelade på olika rektionstyper i *Kalloccain*.

1. R-pronomen:		var ... från	1	1
2. Nominalt led:	Huvudsats:	a) hv-led	hv-fråga	6
		b) NP	topikalisering	22
	Bisats:	a) hv-led	hv-relativ	–
			frågebisats	8
		b) NP	allm. relativsats	1
		utbrytning	12	49
3. Relativisering:		som-relativ	29	
		Ø-relativ	33	62
4. Ellipsis:		infinitivfras	30	
		med-fras	3	
		attribut	–	33
Summa				145

Prepositionsstrandning är alltså inget frekvent fenomen i nusvenskt skriftspråk. Av de 5 500 prepositionerna/partiklarna representerar bara 145 prepositionsstrandningar. Detta ska vi hålla i minnet när vi diskuterar det äldre materialet.

2.3. Prepositioner kontra partiklar

I äldre språkskeden där vi inte har tillgång till några informanter eller betoning blir det svårare att skilja prepositioner från andra satsled, framför allt från partiklar. Vid excerperingen har jag därför upprättat

¹¹ Inom typ 2 saknar jag belägg på utbrytning. I typ 3 är attributiv *med*-fras inte belagd förrän i Gyll. I engelska tycks sådana *med*-fraser med absolut preposition vara omöjliga: *I like pancakes with sugar on *(them)*.

¹² Det totala antalet ord är bara ungefärligt. Det är beräknat i ordbehandlingsprogrammet Word på den textfil som ligger till grund för prepositions-konkordanserna. Det totala antalet prepositioner/partiklar är antalet rader i min prepositions-konkordans. Samma metod har använts för att räkna antalet ord i de äldre texterna. För Horn har jag ingen datafil, och antalet ord/prepositioner är därför en mycket ungefärlig uppskattning.

principer för att identifiera partiklar respektive prepositioner. Jag använder "P" som ett slags preteoretisk beteckning för ord som kan vara partiklar och prepositioner. På samma sätt används "R" som en preteoretisk beteckning för rektionskandidaten. Det finns för det första tre helt entydiga fall.¹³

1. P som inleder attribut eller led i adjektivfras ses alltid som preposition. Med andra ord antas substantiv och adjektiv aldrig ta partikel.
2. Många adverbiala ord är entydiga partiklar: *in, vpp, nidh, fram* etc.
3. P som är sammanskriven som ett prefix med verbet betraktas som partikel.

I och med dessa kriterier begränsas de tvetydiga fallen till V + P-kombinationer där P är en möjlig preposition. Dessa kan i fyra fall någorlunda säkert klassas som entydiga.

4. Om två P uppträder efter ett verb ses den första som partikel och den andra som preposition, d.v.s. verb antas aldrig ta två partiklar eller två prepositioner efter varandra, och ordningen mellan partikel och PP antas vara fast.
5. Om P semantiskt inte tar R som komplement ses P som partikel, t.ex. *hugga af hand, taka på harnisk, bära over barnit*. Här finns alltså ett underförstått nominal, som är givet av kontexten: *hugga af (honum) hand* etc.
6. Om R får ett kasus som normalt inte styrs av P som preposition, betraktas P som partikel. Prepositionerna tillåter en hel del variation med avseende på kasus, men man kan föra vissa fall hit, t.ex. *thorfa/kænnas vidher* med genitiv, *komma/niuta at* med genitiv, *sighia/tala/höra til* med dativ. Detta kriterium är förstas bara tillämpligt på texter med kasus.¹⁴

¹³ Här bortser jag från kriterier som inte har relevans för min undersökning. Intransitiva konstruktioner kan ganska säkert ses som partikelverb efter 1300, men de har ingen betydelse, eftersom här inte finns något R att flytta.

¹⁴ De flesta dativprepositioner tar också akkusativ, och genitivprepositionerna går 1250–1350 över till akkusativ. De flesta dialekter med dativ kan ha dativ efter de gamla genitivprepositionerna (Reinhammar 1993). Även i fornsvenska texter finner man ibland dativ vid *till* och ofta vid *mellum*. Fallen vid *till* är emellertid oftast sådana som kan misstänkas vara partikelverb eller från texter där kasusbruket börjar vackla. De säkra partikelfallen blir alltså sådana där *till* följs av dativ eller där dativ/akkusativprepositioner följs av genitiv.

Vissa konstruktioner saknar framflyttat R, men kan ändå ge klara upplysningar om V + P-kombinationens tolkning.

7. Om P står före det finita verbet i huvudsats och föregås av ett annat led, måste verbet ses som ett fast sammansatt partikelverb.
8. Ordföljden infinit verb + R + P kan betraktas som en partikelkonstruktion. Objektet står mycket ofta före partikeln, medan prepositioner nästan undantagslöst tar sitt komplement till höger, ungefär som i modern danska. Endast *mellum* och i någon mån *mot* och *genom* tar ibland rektionen till vänster.¹⁵
9. Om R representeras av ett R-pronomen kan man normalt vara säker på att P är en preposition. R-pronomen kan dock användas även adverbliellt, och det förekommer då också tillsammans med partiklar.¹⁶

Kriterierna 7–9 hjälper alltså till att klargöra om V + P-kombinationen över huvud taget kan tolkas som partikelverb eller som V + preposition. De är av den naturen att de inte kan tillämpas på fall av presumtiv prepositionssträndning, utan de ger bara hjälp att säga något om sannolikheten för att *konstruktionen* är av den ena eller av den andra typen.

Kriterierna ovan ger god hjälp att skilja mellan prepositioner och partiklar, men kan långt ifrån ge ett klart svar i alla fall. Många gånger har jag därför fått anlita min egen nusvenska intuition, parad med min fornsvenska kvasi-intuition.¹⁷

I de följande fyra avsnitten kommer jag att presentera resultatet av min undersökning beträffande de fyra rektionstyper jag presenterade i 2.2.

3. R-pronomen som rektion

På samma sätt som i holländska, finns i fornsvenskan R-pronomen. Orden *ther*, *hvar* och *hær* svarar i stort sett mot de vanliga pronomina

¹⁵ Någon gång finner man den typ som ännu är gångbar i nusv.: *året igenom, vintern över*.

¹⁶ I holländska är R-pronomen normalt knutna till prepositioner, inte till partiklar.

¹⁷ Frågan om partikelkonstruktionens framväxt är ett alltför stort ämne för att jag ska kunna säga något om det här. Förmodligen har gränsen länge varit flytande mellan partiklar och prepositioner. Ännu idag kan vi ju ofta tveka mellan analyserna.

thet, hvat och *thetta*. Liksom i holländska är R-pronomina uttryck för icke-mänskliga ting eller företeelser. Deras normala position är direkt framför "prepositionen" (som i (21)) och den ses då inte som strandad. R-pronomen flyttas dock ofta bort från denna position, både till fundamentet (22), och till mittfältet (till kilpositionen (23) eller till positioner efter det finita verbet i bisats (24)). Om R-pronomenet tillhör en attributiv prepositionsfras står det mycket ofta direkt framför nominalfrasen (25).

- (21) *thy frwkthen faar thær aff en starkan smak* (Bond 233)
Ther aff fik chain affwnd til sin brodhir (Mos 125)
- (22) *ther wil iak sighia thik eet exemplum aff* (Tröst 26)
 och *ther gåffuos mong breff vppå* (Petri 284)
- (23) *huro ther skall mz faras* (Did kap 88)
wm thær ærw nokra qwista jnnan (Bond 174)
- (24) *at engen kan ther til fullo aff scifwa* (Tröst 308)
at gudh warder ther försökter med (Petri 46)
- (25) *bør thik thz bætra mot gudhy oc taka ther boot fore* (Tröst 316)
 så skulle the thå strax giffua honom *ther* sitt breff *vppå* (Petri 92)

Beträffande placeringen i fundamentet (22) och direkt före nominalfrasen (25) avviker fornsvenska från modern holländska, som inte kan ha ett R-pronomen i någon av dessa positioner. Med detta sammanhänger förmodligen också det faktum att ett R-pronomen i holländska inte kan flyttas ut ur en nominalfras över huvud taget, utan måste stå kvar invid den attributiva prepositionen.

R-pronomen finns belagda från våra äldsta källor (ÄVGL och GL). I dessa är de dock ovanliga, och uttrycket motsvaras normalt av absolut preposition (se (10) ovan). I alla texter utom Birg₁ finns belägg på R-pronomen med strandad preposition.¹⁸ Här är några fler exempel.

- (26) *thær .a. akki konongær sak a* (ÄVGL, Mandrån 3)
Ther groff marcellus epter (Bil 53)
ther withom wi enkte meer aff wtan swa som war troo visar oss
 (Mos 89)
 som the sighia som thz sagho ok *ther* vita sannind *aff* (Jär nr 15)

¹⁸ Att strandning saknas i Birg₁ beror säkert på att detta är en (åter)översättning från latin, och att detta språk saknar R-pronomen och prepositionsstrandning. Även andra texter med latinskt original, t.ex. Fornsvenska legendariet, har få fall av strandningar med R-pronomen. Frekvensen av utflyttade R-pronomen framgår av tabell 2.

hvar skall [iak] tha väria mik mz (Did kap 85)
ther vore icke ett santt ordh hoos (Gyll 382)

Strandning med R-pronomen tycks alltså vara möjlig från äldsta tider till 1500-talet. R-pronomen står för inanimata nomen och svarar mot vanliga neutrala pronomen. I de äldre texterna växlar bruket av R-pronomen och vanliga pronomen vid preposition, men under 1400-talets första hälft börjar man märka en ökning i användningen av R-pronomen på bekostnad av vanliga pronomen. Jag har i materialet räknat samtliga förekomster av pronomen och R-pronomen utan attribut. Jag har skilt på R-pronomen som är utflyttade från sin preposition: *ther ... af*, R-pronomen som står omedelbart framför denna: *ther af* och sådana som är sammansatta med prepositionen: *theraf*. Då det gäller vanliga pronomina (här kallade D-pronomen) har jag skilt mellan utflyttade: *thet ... af* och sådana som står kvar i prepositionsfrasen: *af thy/thet*. Resultatet av denna excerpering sammanfattas i tabell 2.^{19, 20}

Tabell 2. *Bruk av ensamt R-pronomen resp. D-pronomen.*

Text	R-pron			D-pron		Totalt	D-pron %
	Utflyttat	R-pron+P	Fast sms	Utflyttat	P+D-pron		
Leg*	1	82	–	–	37	120	30,8
Mos	37	134	–	–	410	581	70,6
Jär	4	47	–	–	17	68	25,0
Birg	–	103	–	–	71	174	40,8
Tröst	102	576	–	–	158	836	18,9
Val	26	84	–	–	4	114	3,5
Did*	73	115	–	–	5	193	2,6
Bond	3	190	–	–	4	197	2,8
Petri	179	777	65	2	2	1 025	0,4
Gyll	10	496	107	–	1	613	0,2
Horn	8	232	25	5	4	274	3,3

Tabell 2 visar tydligt att det sker en förändring vid mitten av 1400-talet. Konstruktioner med P + *thet* eller andra D-pronomen ersätts

¹⁹ I tabellen har jag räknat bort de fåtaliga temporal konstruktioner där gamla dativprepositioner som *under* och *medh* börjar ta *thess* (i genitiv) under fjortonhundratalet. Detta är förmodligen en inverkan från *till thess*, *innan thess* med temporal betydelse och kan ses som ett semantiskt analogifenomen.

²⁰ Flertalet fall utgörs hela tiden av *ther* och *thet* (de andra pronomina utgör enbart knappa 10% av materialet).

med R-pronomen + P. Det ska påpekas att P + *thet* fortsätter att förekomma då *thet* bestäms av attribut; särskilt vanligt är förstås *thet* + bisats. Under 1300-talet finner vi en hel del variation. Denna förklaras enklast så att texterna representerar olika genrer.²¹ Tröst kan ses som ett övergångsstadium. I denna text faller 135 av de 153 fallen med P + *thet* på kombinationen *for thy* (d.v.s. 88% av samtliga fall). Denna kombination är givetvis vanlig även i de andra äldre texterna, men ingenstans utgör den så stor andel av fallen.

Efter 1450 (åtminstone fram t.o.m. Gyll) tycks man alltså inte använda vanliga inanimata pronomen efter prepositioner, utan ersätta dem med R-pronomen. De få fallen av P + *thet* är ofta av typen *for thy*, *i thet*, och jag ser dem därför som stelnade rester. Systemet att obligatoriskt ersätta dessa neutrala pronomen med R-pronomen är precis vad vi finner i modern holländska. Uppenbarligen är det inte så i modern svenska; inanimata pronomen är möjliga efter preposition, och *där* uppträder inte som en självständig rektion. Det måste därför ha skett ytterligare två språkförändringar.

Bland de äldre texterna är det tydligt att de som är översättningar från latinet (Leg, Mos, Jär, Birg och Bond)²² har en mindre andel utflyttade R-pronomen. De som är svenska original eller översatta från andra germanska språk (Tröst, Val, Did och Petri) har däremot en hög andel utflyttade R-pronomen. Detta gäller dock inte de två yngsta texterna, Gyll och Horn från mitten av 1600-talet (jfr tabell 2 ovan). Det verkar alltså som om utflyttning av R-pronomen minskar under 1600-talet. I Petri börjar vi finna sammanskrivna *ther* + P, dock nästan enbart *therfore* och *hwarfore*. I de två yngsta texterna finner vi fler olika prepositioner sammanskrivna med *ther*. Detta tyder också på att R-pronominas självständighet minskar under 1600-talet.²³

Då det gäller P + *thet* är som nämnts de flesta exempel efter 1450 av typen *for thy*, *i thy*. I Horn börjar vi dock finna *thet* med mera specifik

²¹ De olika texterna har olika frekvens av temporala och kausala konstruktioner. Den kausala *for thy* tycks ända fram till mitten av 1400-talet föredras framför *ther fore*, medan den temporala *äptir thy* ofta får stå tillbaka för *ther äptir*. Därmed torde texter med mycket temporal textbindning ha en övervikt för *ther*, medan mera resonande texter torde ha övervikt för *thet*.

²² Mos bygger också på ett latinskt original, men är inte en översättning, utan en bearbetning. Den avviker från de andra texterna med latinskt original i det att den har fler utflyttade R-pronomen.

²³ Enligt Falk-Torp är utflyttning av R-pronomen gängse under hela 1500-talet i danskan/norskan, men minskar sedan i antal. De hittar dock exempel så sent som hos Dass och Holberg (första halvan av 1700-talet).

syftning och dessutom i något högre frekvens. Här finner man både P + *thet* och strandning med *thet*.

- (27) Och **thet** war iag försäkra på i mit hiärta och siäl. (Horn 40)
thet måste iag wäl läta mig nöya mäd. (Horn 100)
 Och tordes lel intet en lång tid tala om **thet** (Horn 101)
 Så hwit salt har iag sit för och gåt om och inte sit på **thet**. (Horn 103)

Det kan alltså vara så att P + *thet* uppträder igen vid mitten av 1600-talet. Det behövs dock en noggrannare undersökning av 1600- och 1700-talstexter för att fastslå detta.

Det är inte givet att R-pronomen upphör att existera som självständiga led samtidigt som P + D-pronomen återinförs, men i det material som jag har studerat finns det antydningar om att ett nytt språkskede inleds vid mitten av 1600-talet i båda avseendena.

Sammanfattningsvis är prepositionsstrandning med R-pronomen ett gängse fenomen fram till mitten av 1600-talet, då denna typ av pronomen tycks försvinna som självständiga element. Dessutom tycks under en period, från ca 1450 till (åtminstone) mitten av 1600-talet, R-pronomen tränga ut vanliga inanimata pronomen vid preposition. R-pronomen verkar kunna stå i praktiskt taget vilken position som helst i satsen (utom efter prepositionen).

4. Nominalfras som rektion

Prepositionsstrandning med nominalfras som rektion är mycket mer begränsad än de fall då rektionen representeras av ett R-pronomen. Detta gäller både frekvensen och de positioner till vilka man kan flytta. Nominala rektioner flyttar i princip enbart till satsens fundament (se dock exempel (34) nedan). Säkra belägg på denna typ saknas dessutom i materialet fram till Tröst (1430-talet). Jag har bara funnit två (tveksamma) exempel under 1200-talet, nämligen i ÄVgL respektive UL.

- (28) þæt æghu barn vitu til (ÄVgL, Ärvdabalken 21)
 þæt skulu sæxtan fastær at wæræ. (UL, Jordabalken 4)

Båda exemplen är tveksamma. I exemplet från ÄVgL är *til* entydigt en preposition enligt mina kriterier, eftersom prepositionsfrasen står som

attribut. YVgI, som här har samma text, har dock: *þær æghu barn vitu til þess*. En annan märklig sak är att det utflyttade pronomenet har ackusativ, i stället för genitiv. Prepositionen *till* tar annars mycket konsekvent genitiv i ÄVgI.. Exemplet i UL är också tveksamt. Det är bara handskrift A som har *þæt*, medan alla andra handskrifter (liksom Collin/Schlyters utgåva) har *þær*. Exemplet från UL har också ackusativ, denna gång i stället för förväntad dativ. Möjligen kan man också misstänka att *vara at* kan vara ett partikelverb.

I 1300-talstexterna saknas fundamentering av nominala rektioner helt. I Leg, Mos, Jär och Birg₁ har jag inga säkra belägg på strandning med nominal rektion, vare sig i huvudsats eller bisats. Någon gång finner man tveksamma exempel, som det i (29) från Mos.

(29) the spøria **hwat** war hærra haffdhis **aat** før æn han skapade wærlдена (Mos 24)

Betydelsen är väl närmast "vad han hade för sig" eller "vad han ägnade sig åt". Vi kan inte veta om detta är ett partikelverb eller en konstruktion med prepositionsstrandning, men det är inget entydigt exempel på det senare. I några fall finner man också en kombination av prepositionsstrandning och framflyttning av hela frasen.

(30) **aff paradys** haffwir nw engin gang **aff** ... (Mos 99)
iffuir alla burghor oc torp / oc stadha gik brinnande lugh
iffwir ... (Mos 325)
Til thæn första skæl swarom wi swa til. at ... (Mos 100)
 J bar atir wærdhit ok pæningana **for hulkit** han salde mik **føre** ...
 (Birg₁ 160)
hwar mz the skullo framledhis lifwa **mz** ... (Birg₁ 257)
 thy at minzsta synd j **hulke** ther mænniskian lustas **vti** ... (Birg₁ 98)

Exemplen ovan är kanske tecken på dålig skrivplanering. Anakoluter av denna typ finner vi säkert också i moderna texter. Det är dock anmärkningsvärt att vi finner ett flertal av denna typ utan att finna några säkra prepositionsstrandningar alls. I Tröst finner jag följande två exempel.

(31) **Alt** sath han ok grænniadhe **aath** som eeth swidhit getzhufwdh (Tröst 303)

**Thz som kom til hans kost aff willebradh / war enkte tal aff /
hiort Oc hind / ælgh oc raa wilswin hara oc biørna / akerhøns
oc føghisana (Tröst 310)**

Det bör noteras att Tröst är en text med (i stort sett) obrutet kasus-system. I några få fall finner man dock en utjämning så att ackusativ ersätter dativ på nominalfraser.²⁴ Båda prepositionssträndningarna ovan är sådana fall; efter *af* och *at* skulle vi ha förväntat dativ. Det är möjligt att detta är relevant (se vidare avsnitt 8.2.).

I Val (den kortaste texten) har jag funnit ett exempel på strändning med nominalfras.

(32) **then leken, ther the tha bedriffuæ, ær mik ey loffuat aff at
skriffuæ**

I Did finner jag fler exempel.

(33) **then ena satte han iomfrun upa / ok annen red han sielff upa
iii læt han hugga hovudit aff
then siætta lot han hugga handana aff
then tridia stak han tvert ut gynom**

I Did finns dessutom det enda exempel jag har på en nominal rektion som flyttar bort från prepositionen utan att landa i fundamentet. Det är möjligen relevant att "prepositionen" är *mellum*, som ju i stort sett är den enda som tar rektionen till vänster.

(34) Sidhan gjorde konunga sik en venskap i mellom

I Bond finner jag inga exempel. Jag ska nedan återkomma till detta.

I Petri (en av de längsta texterna) finner jag ett flertal prepositionssträndningar med nominala rektioner, både i huvudsats och bisats. I huvudsats har jag funnit följande exempel:

(35) **Hwad nw sannast wara kan om thenna två hundar Snerring och
Racka låter jach andra döma om
Men the som på stoora Torget i galgan dagh frå dagh, hengde
woro, wiste man icke rettzligha taal vppå**

²⁴ Vid pronomenet *han* ersätts ackusativ *han* någon gång med dativ *honom*. Vid *hon* skiljs dock konsekvent mellan *hona* och *hänne*.

Men huru then feyden haffuer sich aldeles förlopitt achter man
 icke mykit om att tala
thet han hade sagt på them, hade Erchebispen nödhgat och
 trugat honom til
at sådana skedde såg her Måens gren genom finger med . . .

Till dessa ska man kanske lägga de anakolutiska exemplen i (36):

- (36) Pläghar och wara itt gammalt taal [...] at the Göthar [...] skola
 haffua hafft theras första vthgång här vthåff Swerige, **huilkit**
om så sant är, låter jach andra döma **om**
om then articlen at all try rijken skulle wara vnder en konung,
 hade the Suenske stoorra insagu vti

När det gäller flyttning till fundamentet i bisats har jag funnit följande exempel:

- (37) **hwad** thet galtt **vppå**, fingo the Suenska inthet weta
 at han fåår vthwelia sich sielff **hwad plan** han skal strijdhva **vppå**
 Men ther ligger fögha macht vppå, **hwad slekt** han war **vthåff**
 at the aff theris föfädheres leffuerne, läro skola [...] **hwadh** the
 skola tagha sigh wara före
 När biscop Mattz och the andre [...] komo til Erchebispen, och
 gåffuo theris werff före, och **huad farligheet** riket tå stodh
vthi, Lät Erchebispen . . .
 at the wille betenkia [...] **hwad arbete**, sleperij och lijffzfara han
 warit wti
 Och må man doch här altijdh see, **hwad obestond**, **twist** och
twedrecht wora fädher haffua warit bekymbrade **med**
huem han bleeff wred **vppå**, honom wille han förderffua

I Gyll har jag bara funnit två exempel på prepositionssträndning.

- (38) ther uppå ankomm greffve Johan von Nassow Dillenburg, [...] emot kongen i Spanien, **hvilka höghbemälta furster** H. F. N. hertig Carl hade synnerligh godt förtroande **till**. (Gyll 357)
the svenska commissarier hade han handladh **medh** (Gyll 387)

Dessutom har jag funnit ett (anakolutiskt) exempel på pseudopassiv, en konstruktion som enligt Körner (1948) dyker upp under 1600-talet.

- (39) The hade väll annorlunda kunnet bliffva straffade och icke således **then oskyldige medh den skyldige** uthi fiendens på slottett åsyn så tyrannisktt tagas liffvedh aff

I Horn är antalet belägg ganska imponerande. Här har jag hittat inte mindre än arton exempel. Här följer några.

- (40) Men **min piga och ama** achta han mädh al flit **på**, så at (Horn 8)
 Och fråga hon mig, **hwem** iag helst wile wara **hos** af them båda
 (Horn 18)
 at **huadh han wile, thet** måste iag wäl läta mig nöya **mädh**. (Horn 51)
 at iag wäl måste se mig före, **hwem** iag gofwe mig åt. (Horn 52)
 Tÿ hon är så snål, at iag inte wet, **hwem** hon brår **på** (Horn 64)

Vi bör notera att Horn också är den första text där vi finner strandning med personliga pronomen, både med kasusböjda pronomen och *then/thet*.

- (41) Och **den** wil iag wara **hos** (Horn 18)
 Och **then** wil iag altid läta nöya **mädh** (Horn 22)
 Och **thet** blef hon ond **före**. (Horn 24)
Hene klagade iag min nödh **före** och ingen anan. (Horn 37)
 Och **honom** kastar iag och al min nödh och omsårg **på** (Horn 73)
 Män **mig** såg hon så snet **på** (Horn 79)

För att ge en antydning om frekvensen i de olika texterna ger jag i tabell 3 (s. 164) antalet ord, antalet prepositioner/partiklar samt antalet säkra prepositionssträndningar med nominalt led. Om beräkningen av antal ord och prepositioner/partiklar, se fotnot 12.

Som framgår av tabell 3 är andelen prepositioner/partiklar ganska konstant över tiden (8–12% av antalet ord). Många av beläggen representerar dock i verkligheten partiklar, och ett antal av beläggen ska hänföras till någon av kategorierna relativisering, ellips eller R-pronomen. Andelen prepositionssträndningar är likväl blygsamt i hela materialet. Jag tror dock att man vågar säga att möjligheten introduceras under 1400-talet. Detta blir tydligt om vi jämför storleken på de olika texterna. I 1200- och 1300-talstexterna finns 37 280 prepositioner/partiklar och inga strandningar alls, medan texterna efter 1450 har

Tabell 3. *Prepositionsstrandning med nominal rektion.*

Text	Antal ord	Antal prep./part.	Säkra P-str. med nominal
ÄVgl	13 870	1 490	–
UL*	24 080	2 490	–
Leg*	100 120	9 510	–
Mos	136 510	11 980	–
Birgl	106 240	9 300	–
Jär	28 880	2 590	–
Tröst	130 830	12 290	2
Did*	49 130	4 190	5
Val	14 920	1 510	1
Bond	41 150	4 110	–
Petri	104 370	11 760	13
Gyll	53 220	6 990	2
Horn	42 000	4 500	18

33 060 prepositioner/partiklar och 39 prepositionsstrandningar. Tröst kan anses representera ett övergångsskede.²⁵

Om vi jämför frekvensen av prepositionsstrandning i de äldre texterna med Kallocain ska två ting påpekas. För det första omfattar siffran för prepositionsstrandning bara nominala led (inte relativiseringar eller ellipser). För det andra är många av strandningarna i nysvenskan av den typ som skulle ha uttryckts med R-pronomen i äldre tid. Av de 49 fallen med nominal rektion och strandning i *Kallocain* är 26 pronomen av denna typ. Kallocain har alltså 23 fall av strandning med nominal som inte kunde ha uttryckts på annat sätt i äldre svenska, således 0,4 % av alla fall med preposition/partikel. Om vi bortser från Bond (se fotnot 23), har vi i Did, Val, Petri och Gyll 22 fall av 23 450, d.v.s. knappt 0,1 %. Då den totala andelen fall är så litet är det givetvis omöjligt att säga något säkert om förändringar, men

²⁵ Den enda texten från tiden efter 1450 som helt saknar prepositionsstrandning är Bond. Den är skriven av Peder Månsson och avviker från de andra även på andra sätt, framför allt genom att den i stort sett använder det fornsvenska kasussystemet tämligen konsekvent. Det är möjligt att detta enbart är ett skriftspråksfenomen; vi vet att personer med anknytning till Vadstena kloster använde kasussystemet en bra bit in på 1500-talet. Det kan dock också vara så att Peder Månssons egen dialekt återspeglas i texten. Han har även andra dialektala drag i sitt språk. T.ex. har han ofta det nordsvenska systemet med efterställda possessivpronomen och suffigerad artikel: *huset mitt*. Den äldre fsv. konstruktionen *hus mitt* saknar han däremot. Hans samtida har alltid framförställt possessivpronomen.

materialet antyder en ökning i Horn (som har 0,4%, liksom Kallocain).

Sammanfattningsvis ser vi att säkra belägg på flyttning av nominal rektion saknas under 1200- och 1300-talen. I Tröst börjar det dyka upp belägg, och vi finner exempel på prepositionssträndning med nominal rektion i de flesta texter efter 1450.

5. Relativisering

Relativsatser med strandad preposition är ganska vanliga i hela det fornsvenska materialet. Kom ihåg att relativisering här enbart innefattar relativsatser utan hv-led. Från äldsta tid fram till idag kan prepositionen strandas om relativsatsen saknar hv-led. Detta gäller oavsett vilken relativmarkör som används. Här följer några exempel med olika relativmarkörer.

(42) utelämnad relativmarkör:

then lother mathias valdis **mz** / var ei annat / än et gudhlikt lius
(Bil 243)

kring um thän stadhin the varo **ut i** (Jär nr 138)

fik honom een kamera han skulde blifwa **vth j** (Tröst 43)

alt thet han hade **med** at fara (Petri 217)

(43) *ær* som relativmarkör:

þæt hetir. e aldragötæ þing **ær** laghmaþer **ær . a** (ÄVgL Rl 3)

fyrsti **ær** kirkiu balkær. **ær** man skal [sial] sinæ **mædh** giömæ (UL
Företal)

(44) *ther* som relativmarkör:

annat budordh **ther** køtit haffde pino **aff** (Mos 143)

Visselika han **ær** the snille **ther** al snille **ær** **aff** (Birg 1: 275)

Oc han bar then pungen **ther** pæningane waro **vth j** (Tröst 66)

halm æller hö **thær** the kwnna byggia sigh boo **aff** (Bond 136)

(45) *som* som relativmarkör:

viþ ena fula synd **som** mäniskio natura var smittap **mäþ** (Bu 64)

som ligghir j them thrækkenom **som** han **ær** fødhir j (Birg 1: 329)

Æn hans swikfulle oc hærinslike brodher **som** før war **aff** sakt
(Tröst 28)

ok kom i then skog . **som** hanum var **aff** sakt (Did 119)

andra männ [. . .] änn them, **som** han vore väl medh belåten (Gyll
367)

Någon gång finner man också relativt *at*, men detta är mycket ovanligt. Exemplet i (46) är det enda exempel jag hittat med prepositionssträndning. Wessén (1956: 244) ger bara ett exempel på att *at* kan vara relativmarkör, nämligen just exemplet i (46).

(46) swa at enkte var thz hws at ey laa nakor man dødhir j (Mos 240)

Vi finner också enstaka exempel med *then/thet* som relativmarkörer. Det är osäkert vilken analys dessa ska ges. Historiskt sett är de förstås efterställda demonstrativer, men detta är inget gängse fenomen under 1300-talet och senare.

(47) som honom war føre stol. thæn han war hardelika sathhir vppa
(Mos 252)
mz gudhlikom kærlek then han bygghir vti (Birg 1: 260)

Denna typ är inte särskilt vanlig under fsv. tid, men blir vanligare i äldre nysv. (särkilt i Horn). Det andra exemplet i (47) antyder att relativt *then* inte kasusböjs alls, det är oböjt trots att korrelatet står i dativ, och prepositionen i bisatsen också skulle kräva dativ. Jag antar därför att *then* är en relativmarkör på samma sätt som *som*, *ther* och *ær*.

Sammanfattningsvis är relativisering med *som* eller utan relativmarkör gängse med prepositionssträndning under hela svenskans skrivna historia. De andra relativmarkörerna *þær*, *ær* används bara under begränsade perioder, men tillåter prepositionssträndning under den tid då de brukas.

6. Elliptiska konstruktioner

Av de elliptiska konstruktionerna har jag bara funnit tre i fornsvenskan, nämligen koordinationer, infinitivfraser och attributiva prepositionsfraser; *med*-fraser är belagda endast i Gyll. Nedan ges några exempel.

(48) *koordination*:
ok iohannes lät väl um han . ok læk mz ii handom (Bu 157)
at wærlidin ær vadelik oc draghir meer fran himmerike æn til
(Mos 347)
thz ma hon ey taka oc ey almoso aff gøra (Trøst 357)

tha tok hon eth swærd och slo honom iij slag **mæder** (Val 54)
at försambla folk, och komma nedh **med** (Petri 228)

(49) *infinitivfras:*

han hitte første manna harpo / oc orghor at leka **ij** (Mos 126)
thy at swa som likamen haffwir twa føthir at styra likamin **mz**
(Mos 174)

at thu grypир ey tørran gren at halda thik **vm** (Birg1 270)

hon ær faghir at see **vppa** (Birg1 66)

ok badh faa sik hälghodoma kar at göma the miölkina **ut i** (Jär nr
132)

Sidhan hon fan engin stadh at hwila sik **aa** (Trøst 287)

hon är altijdh bullersam och mödhosam at wara **vthi** (Petri 3)

(50) *med-fras:*

giordes och en vall och skantzborgar på medh stycken **uthi** (Gyll
363)

medh alla handa båtar, skutar och pråmar medh stycker **på** (Gyll
286)

ther som stycken på sattes, medh skantzborgar **före** (Gyll 363)

Elliptiska attributiva prepositioner tycks vara begränsade till lokala och temporala prepositioner, ungefär som i nusvenskan.

(51) *attributiv prepositionsfras:*

Annan daghen **æptir** taladhe moyses til folkit (Mos 268)

oc all iordhin **om kring** skulde blifwa thør (Tröst 151)

Sammanfattningsvis kan prepositionen stå utan rektion i koordinationer, infinitivfraser och attributiva prepositionsfraser under hela svenskans skrivna historia. *Med*-fraser med strandad preposition är belagda först vid mitten av 1600-talet.

7. Sammanfattning av undersökningen

Jag har indelat mitt material i fyra olika typer. I två av dessa tycks möjligheterna till prepositionsstrandning vara oförändrade från våra äldsta källor till idag. Vid relativisering (utan hv-led) och i elliptiska konstruktioner finner vi preposition utan rektion under hela svenskans skrivna historia. En av de elliptiska konstruktionerna, nämligen *med*-fraser med strandad preposition, verkar vara en äldre nysvensk novation, som är belagd först vid mitten av 1600-talet.

När det gäller R-pronomen tycks dessa utgöra en kategori som kan stranda prepositionen under hela den tid de används som självständiga element i svenskan. En särskild förändring sker vid mitten av 1400-talet, då inanimat pronomen utan attribut ersätts med R-pronomen; *fore thy* ersätts alltså konsekvent med *ther fore*. Under 1600-talet finns det tydliga tecken på att R-pronomen börjar förlora sin självständiga ställning. Dessutom återkommer vid denna tid konstruktioner med preposition följt av *thet*, *thetta* eller *hvadh*.

Vid nominal rektion däremot är prepositionsstrandning mycket mera begränsad. Under fornsvensk tid fram till mitten av 1400-talet finner vi inga säkra belägg.

I de handböcker som jag citerade i avsnitt 1.2 ges också mycket få exempel på prepositionsstrandning från tiden före 1450. Falk-Torps äldre exempel kan tolkas som partiklar och Körners enda exempel är från vers (dessutom i rimställning). Det enda exempel som kan ses som prepositionsstrandning är det som Mikkelsen ger (han anger inte källan): *Qllum almúga var ausit moldu yfir*. Exemplet kan möjligen tolkas som en partikelkonstruktion med instrumental dativ, ungefär "Hela allmogen blev överöst med jord". Jag betraktar även detta exempel som osäkert.

I Tröst (från 1430-talet) dyker de två första beläggen på prepositionsstrandning med nominal rektion upp, och efter 1450 finner vi belägg i samtliga texter (utom i Bond). Slutsatsen måste bli att möjligheten att stranda prepositionen med nominal rektion introduceras vid mitten av 1400-talet. De upplysningar som vi får av Wessén och Körner om prepositionsstrandning bör vi alltså inte fästa så stort avseende vid. I stället visar min undersökning att fornsvenskan beter sig ungefär så som Mikkelsen (1911) och Falk-Torp (1900) beskriver de andra nordiska fornspråken (jfr avsnitt 1.2 ovan). Strandning är möjlig vid relativisering, ellips och med R-pronomen, men omöjlig med vanliga nominala led. Detta förhållande ändras under 1400-talet, då den senare typen börjar uppträda.²⁶

²⁶ Falk-Torps första mera troliga exempel på prepositionsstrandning är från 1500-talet, och vi kan alltså här ana en parallell utveckling i danskan/norskan.

8. Teoretisk diskussion

Jag har i mitt material visat på ett flertal språkförändringar. Två av dem berör R-pronomen, och dessa har jag för tillfället inte något teoretiskt intressant att säga om. De andra språkförändringarna berör prepositionssträndning med nominal rektion. Den introduceras vid mitten av 1400-talet för fulla nominalfraser och bisatser, medan den inte är belagd för pronomen förrän vid mitten av 1600-talet. Det finns i mitt material ett flertal tecken som tyder på att frånvaron av kasus är betydelsefullt för att prepositionssträndning ska kunna användas. I avsnitt 8.1 ger jag därför en kort beskrivning av bortfallet av kasusböjningen i fornsvenskan. I 8.2 diskuterar jag de samband jag ser mellan frånvaron av kasus och prepositionssträndning. I avsnitt 8.3 diskuterar jag de problem som hypotesen medför. I avsnitt 8.4 sammanfattar jag diskussionen.

8.1. Kasussystemets upplösning

Kasussystemet i fornsvenskan försvagas i flera steg. En grov indelning av sammanfallet, så som vi kan avläsa det i texterna, kan göras om vi säger att kasus faller i tre omgångar.

Den första förändringen inträffar **kring 1300**. Den innebär att ett antal självständiga pronomen mister distinktionen mellan ackusativ och dativ. Dels gäller det dativerna *mær*, *þær* och *sær* som ersätts av *mik*, *þik* och *sik*, dels liknande utjämningar hos *þænn*, *hvar/hvat* och *þænne*.

Vad beträffar substantiven försvinner genitivändelsen *-a(r)* i singular, och dativändelsen *-u/-o* i feminina o-stammar, och därmed blir i princip alla starka femininer oböjliga i singular. I vissa (centrala) dialekter försvinner *r*-ändelsen i plural, och därmed får i princip alla starka plurala substantiv samma form i nominativ och ackusativ (och i vissa fall genitiv). Ungefär samtidigt inskränks också genitivens domän kraftigt; icke-pronominella nominalfraser i genitiv försvinner efter verb, adjektiv och prepositioner samt i partitiva konstruktioner (se Delsing 1991); de ersätts framför allt med ackusativ eller prepositionsfraser.

Attributiva element och den suffigerade bestämda artikeln behåller däremot i stort sett sina kasusdistinktioner. Adjektivändelserna *-ra* och *-ri* ersätts dock med *-a* och *-i*. De attributiva *þænn*, *hvar/hvat* och

þænn drabbas också av samma utjämningar som de likalydande självständiga pronomina.

Den andra förändringen inträffar vid **mitten av 1400-talet**, då i stort sett hela kasussystemet faller. De självständiga pronomen som tidigare upprätthöll distinktionen mellan akkusativ och dativ (*han* och *hon*) förlorar nu denna. Genitivformerna av pronomen som använts efter prepositioner ersätts nu också av den generaliserade oblika pronomenformen (gammal akkusativ eller gammal dativ).

På substantiv och attributiva element försvinner dativändelserna i stort sett helt. Genitiven förlorar kongruensböjningen (*ens gammals mans*) och den interna böjningen (*mansins*). Därmed återstår i stort sett bara det finala genitiv-s-et på nominalfrasens sista led, på samma sätt som idag.²⁷ Den speciella nominativändelsen *-er* på maskuliner (som varit vacklande under 1300-talet) försvinner nu också helt.

Endast i några fall har vi kvar en viss (om än inkonsekvent) skillnad mellan nominativ och oblik form. Dels gäller det de svaga maskulinerna och femininerna i singular. Dels gäller det possessivpronomen samt obestämd och bestämd (suffigerad) artikel. Dessa skiljer i femininum singular någorlunda konsekvent mellan en nominativ utan ändelse och en oblik form med vokal (*min – mina/mine/minne, boken – bokena/bokene/bokenne*). De gamla dativformerna på possessivpronomen och artiklar används också i någon utsträckning i maskulinum singular, särskilt som indirekt objekt och i konstruktionstypen *stadhenom til gagn*. Efter preposition och enkla transitiva verb är de däremot mycket ovanliga. Denna väldiga förlust av kasusändelser är tydlig för var och en som jämför t.ex. Tröst med Val eller Did.

Den tredje förändringen sker i **mitten av 1600-talet**, då de sista resterna av kasussystemet försvinner på substantivet och dess attribut. De fåtaliga dativerna och distinktionen mellan nominativ och oblik form på svaga substantiv och pronomen i femininum försvinner nu helt. Endast vissa personliga pronomen upprätthåller distinktionen mellan nominativ och oblik form. Det är möjligt att denna sista ändring är mindre plötslig än de två tidigare, och att det snarast är en fråga om att de resterande formerna sakta ebbar ut.

Som synes är tidpunkterna för de tre förändringarna ungefär desamma som de jag redovisade för prepositionssyntaxen i inledningen av avsnitt 2. Huruvida detta är betydelsefullt i alla delar vet jag

²⁷ I Delsing (1991) visar jag att de första gruppgenitiverna också uppträder vid mitten av 1400-talet och att vi därmed kan säga att genitiv som kasus är försvunnet. Det finala genitiv-s-et kan nu alltså ses som ett självständigt syntaktiskt element.

inte, men jag ska här argumentera för att de förändringar som sker i prepositionssyntaxen och kasussystemet under 1400-talet är förbundna med varandra.

8.2. Kasus och prepositionsstrandning

Det material som jag har presenterat i denna uppsats antyder på flera sätt att frånvaron av kasus är betydelsefullt för möjligheterna till prepositionsstrandning.

För det första finner vi i fsv. (före 1450) en klar skillnad mellan kasusböjda (nominala) rektioner och icke kasusböjda (adverbiella) rektioner. R-pronomen kan stranda prepositionen, medan kasusböjda nominalfraser inte kan det.

För det andra finner vi i fornsvenskans relativsatser en liknande skillnad. I sådana kan de icke-kasusböjda relativmarkörerna (*som*, *ther*, *ær*) stranda prepositionen, medan det kasusböjda *hulkin* inte kan det.

För det tredje introduceras möjligheten att stranda prepositionen vid nominal rektion samtidigt som kasussystemet faller samman, d.v.s. vid mitten av 1400-talet.

För det fjärde visar även de konkreta fallen av prepositionsstrandning som är belagda att den nominala rektionen inte får vara kasusböjd. I en text som Tröst finner vi ett i stort sett bevarat kasussystem. Endast i undantagsfall har ackusativ fått ersätta dativ. Båda prepositionsstrandningarna från Tröst tillhör dock denna lilla grupp av undantag. Även i senare texter är speciella kasusändelser möjliga alternativ, men de förekommer aldrig i prepositionsstrandningar.

Vi har alltså både indicier från olika konstruktionstyper och kronologiska indicier som tyder på ett samband mellan frånvaron av kasus och prepositionsstrandning. Även i andra språk kan vi finna denna korrelation. Bland annat rör det sig om vissa språk/konstruktioner som måste använda en grundform eller ett omärkt kasus då prepositionen strandas.

Det första språket av denna typ är Överkalixmålet. Enligt Pihl (1970) tar ett flertal prepositioner fortfarande dativ, men de kan uppenbarligen också stå med grundform. På sidan 552 skriver Pihl om överkalixmålet (ökm.):

Liksom i rspr. står i ökm. prepositionen i de flesta fall före rektionen [...], och styr då i vanlig ordning kasus (oftast dat.). Men ökm. har (liksom rspr.) även meningsbildningar av typen [...] 'skidvindningen

(eg. andresölet) sätter man foten i'. D.v.s. rektionen står i satsens spets och prep. sist i satsen. [---]. *I dylik efterställning styr prep. icke kasus* [min kursivering].²⁸

Pihl ger sedan en rad exempel på prepositionssträndningar där rektionen står i grundform, som kontrasteras mot icke strandade prepositioner där rektionen står i dativ.

Ett liknande fenomen finner vi i färöiska. I färöiskt talspråk byts dativ ut mot ackusativ om prepositionen strandas. Detta tycks vara nödvändigt med hela nominalfraser och många pronomen (*tað, hvat, hesin*), men inte med personliga pronomen. (Lockwood 1955, Jögván i Lon, personlig korrespondens).²⁹

- (52) Høvundin hevur ábyrgdina av **navngivnum greinum**
Navngivnar greinar hevur høvundin ábyrgdina av ...
 hann doyði ikki av **tí/*tað**
Tað/?/?**Tí** doyði han ikki av ...
- (53) Eg havi ikki ábyrgdina av **henni/*hana**
Henni/Hana havi eg ikki ábyrgdina av

Det ska dock påpekas att skriftspråksnormen kräver bibehållen dativ även vid prepositionssträndning.

Också i engelskan kan vi finna ett likartat fenomen. Här är frågeordet *who* i talspråk normalt oböjligt, men objektsformen *whom* används i skriftspråket. De flesta engelsktalande har dock känsla för distinktionen. De kan alternativt använda *whom* när rektionen står kvar i prepositionsfrasen, men inte då prepositionen är strandad (Lynn Santelmann, personlig korrespondens).

- (54) John sent the letter to who?
 John sent the letter to whom? (skriftspråklig)
- (55) To who did John send the letter?
 To whom did John send the letter (skriftspråklig)
- (56) Who did John send the letter to?
 *Whom did John send the letter to?

²⁸ Av typografiska skäl har Pihls landmålsnotation utelämnats. För exempel se Pihl 1970: 552 ff.

²⁹ I vissa konstruktioner tycks det personliga pronomenet inte kunna få ackusativ alls. Det är oklart för mig vilken den avgörande skillnaden är mellan exemplet i (i) och det i (53) ovan.

(i) vit kunnu ikki bera yvir við honum/*han
 honum/*han kunnu vit ikki bera yvir við

Ett fjärde indicium på att prepositionsstrandning är inkompatibel med kasus finner vi i engelskans historia. I engelska uppträder prepositionsstrandning, med flyttning av nominal rektion till fundamentet först under 1200- och 1300-talen (Demske-Neumann 1994). Denna introduktion tycks vara samtidig med samman- och bortfallet av kasus i medelengelskan. Detta förläggs av Baugh-Cable (1978) till tidig medelengelsk tid (ca 1150–1350).

Ett femte indicium på det samband jag argumenterar för är att alla språk som har R-pronomen (samtliga de germanska fornspråken och modern holländska) kan stranda prepositionen om rektionen är ett R-pronomen, d.v.s. en icke kasusmärkt rektion.

Rent preteoretiskt innebär förlusten av kasus att prepositionerna blir mera lika verben, och man kan därför tänka sig att rektionerna för språkanvändaren kan likställas med objekten, som ju alltid har kunnat flyttas bort från sin styrare. Verbens och prepositionernas komplement har nu ingen särskiljande form och de intar samma position i förhållande till det styrande ledet. I detta sammanhang är förmodligen även ordföljden viktig, d.v.s. att verb och prepositioner bör styra åt samma håll för att likheten mellan styrarna ska uppstå.³⁰ Med andra ord är det förmodligen ingen slump att alla de språk som kan stranda prepositioner är VO-språk med *prepositioner*.

Hypotesen om ett samband mellan prepositionsstrandning och frånvaron av kasus får starkt stöd av de indicier jag pekat på ovan, men den möter också vissa problem. Utan att göra anspråk på att kunna lösa problemen ska jag i nästa avsnitt kort diskutera dem. Det gäller för det första det faktum att de moderna språk som tillåter prepositionsstrandning också gör det med kasusmärkta pronomen. Det gäller för det andra isländskan, som trots sitt rika kasussystem och VO-ordföljd kan stranda prepositioner med såväl pronomen som fulla nominalfraser.³¹ Till sist är det också ett problem att andra kasuslösa språk (som t.ex. holländska och de moderna romanska språken) inte kan stranda prepositionen.

³⁰ Denna idé har utförligt utvecklats av Henk van Riemsdijk (1978) och följs av många.

³¹ Jiddisch är i många avseenden som isländska. Det har både kasusböjning och VO-ordföljd, men här är prepositionsstrandning inte möjlig (Beatrice Santorini, personlig korrespondens). Jiddish stöder således hypotesen att både ordföljden och morfologin är betydelsefulla för möjligheterna till prepositionsstrandning.

8.3. Kvarstående problem

Hypotesen att prepositionssträndning inte är kompatibel med kasus möter alltså tre mera specifika problem. Det första av dem gäller personliga pronomen i de fastlandsskandinaviska språken och engelska. Dessa personliga pronomen kan trots att de har en specifik objektsform stranda prepositionen.³² Vi kan lägga märke till att personliga pronomen inte är belagda med strändning förrän i den yngsta texten (Horn, från 1657), se exemplen i (41), alltså drygt två hundra år efter det att de första nominalfraserna dyker upp i prepositionssträndningar. Således betar sig fsv. och äldre nsv. som vi skulle förvänta oss, fram till mitten av 1600-talet, d.v.s. strändning med kasusmärkta led är inte möjlig. Efter denna tid händer dock uppenbarligen något. Möjligen omtolkas personliga pronomen som en speciell kategori. De har ju även i andra fall en syntax som skiljer dem från vanliga nominalfraser, så t.ex. vid så kallat *objektsskifte*, d.v.s. huvudsatser utan hjälpverb, där objektspronomen (men inte andra objekt) kan stå före satsadverbialt, se t.ex. Holmberg (1986) eller Josefsson (1992).

(57) Jag tror honom inte

*Jag tror Johan/läraren inte

Möjligen är det också av betydelse att pronomen inte *böjs* i kasus som andra nomen utan att de olika formerna kan ha olika stammar (*jag-mig, vi-oss* etc.). Det är också möjligt att förändringen av pronomenas beteende i prepositionssträndningar är relaterad till återkomsten av inanimata neutrala pronomen efter preposition, d.v.s. P + *thet* etc., vilket tycks vara en samtidig förändring.

Det andra problemet berör isländskan, som ju fullständigt verkar ignorera min hypotes. Jag har undersökt en del isländska texter från 1600-talet och inte funnit några prepositionssträndningar. Materialet är dock ganska litet och jag ska inte dra några slutsatser av det. Det isländska kasussystemet är speciellt i många avseenden; isländskan har till exempel oblika subjekt som syntaktiskt fungerar som subjekt, men som har dativ (eller någon gång genitiv eller ackusativ).³³

³² Samma problem gäller i princip för färöiskan i de fall då man behåller dativen, se (52) ovan.

³³ Det har med en rad test kunnat påvisas att denna typ av oblika led syntaktiskt är subjekt. Se t.ex. Sigurdsson 1989.

- (58) Mér likar hestarnir
Hönum er kalt

Denna typ av subjekt är ovanlig i ett typologiskt perspektiv. Det tycks alltså som om isländskans kasus är exceptionellt. Vi kan också se att isländska utbyggda nominalfraser (med kasusböjning) uppför sig likadant som svenska pronomen vid objektsskifte (jfr (57) ovan).

- (59) Friða sá Jón / kennaran ekki

Dessa konstruktioner visar att isländskans kasus är speciellt och delvis har samma egenskaper som pronominellt kasus i t.ex. de fastlandsskandinaviska språken. I viss mån tycks isländskan under 1500-, 1600- och 1700-talen genomgå den utveckling som vi finner i svenskan under medeltiden; possessivpronomen är normalt framförställda (i motsats till i både fornisländska och modern isländska), och det finns ansatser till obestämd artikel. Jag kan inte här göra annat än peka på att något som förändrar rollen hos kasus i isländskan tycks ske någon gång under dessa sekler. En undersökning av hur dessa förändringar samspelar med framväxten av prepositionsstrandning vore av stort intresse.

Det tredje problemet rör de många kasuslösa språk som saknar prepositionsstrandning. De mest näraliggande exemplen är holländska och de romanska språken. För holländskan brukar man mena att detta språks underliggande OV-ordföljd är avgörande; språk som inte har samma styrningsriktning på verb och prepositioner tillåter inte prepositionsstrandning (jfr diskussionen ovan).

Vad beträffar de romanska språken har det tidigare påpekats (Kayne 1984: 116 ff.) att en viktig skillnad mot de germanska språken är att de har två oblika kasusformer hos sina personliga pronomen, nämligen akkusativ och dativ (fra. *le-lui*). Dativformen används konsekvent vid preposition, medan akkusativen normalt används vid verb. Arbetsfördelningen mellan verb och prepositioner blir därmed tydlig i sådana språk och det är därför svårt att likställa rektionen med objektet.

8.4. Sammanfattning av den teoretiska diskussionen

Jag har argumenterat för att prepositionsstrandning är intimt förknippad med frånvaron av kasus. Jag har påvisat att det i fsv. och feng. föreligger ett kronologiskt samband mellan uppkomsten av preposi-

tionsstrandning med nominala rektioner och bortfallet av kasus. Jag har dessutom visat att det konsekvent finns en skillnad mellan sådana rektioner som kasusböjs och sådana som saknar kasus, såsom relativmarkörer och R-pronomen (detta tycks vara fallet både i fornsvenska och fornengelska). Även i de enskilda texter som helt eller delvis använder det fornsvenska kasussystemet har jag kunnat visa att just fallen med prepositionsstrandning saknar kasusmarkörer på rektionen. Vidare har jag kunnat visa på tre språk (överkalixmål, färöiska och engelska), där prepositionsstrandning inte är kompatibel med synliga kasusändelser.

Hypotesen möter framför allt tre problem. Jag har kortfattat diskuterat i vilken riktning man skulle kunna gå, för att se om inte pronominellt (och isländskt) kasus har andra egenskaper än vanligt substantiviskt kasus.

9. Sammanfattning

Jag har i denna uppsats redovisat en undersökning av prepositionsstrandning i fornsvenskan och äldre nysvenskan. Jag har kunnat visa att prepositionsstrandning förekommer under hela perioden i relativsatser (utan hv-led) och i vissa elliptiska konstruktioner. Dessutom kan den speciella typ av adverbliella rektioner som finns fram till 1600-talet (R-pronomen) stranda prepositionen. Däremot kan i fornsvenskan nominala rektioner inte stranda den.

Vi finner två tidpunkter då språket förändras. Vid mitten av 1400-talet uppträder de första fallen av prepositionsstrandningar med nominal rektion. Dessutom försvinner inanimata neutrala pronomen efter preposition och ersätts konsekvent med R-pronomen. Vid mitten av 1600-talet verkar R-pronomen försvinna som självständiga element, och samtidigt verkar inanimata neutrala pronomen åter uppträda efter preposition. Dessutom finner vi nu de första beläggen på strandning med personliga pronomen som rektion.

Jag har argumenterat för att den första förändringen, som är samtidig med det stora kasussammanfallet i fornsvenska, är relaterad till kasus. Jag har framfört en rad empiriska stöd för att prepositionsstrandning är möjlig endast i språk och konstruktioner som saknar kasus. Jag menar att den grundläggande förutsättningen för prepositionsstrandning är att rektioner och objekt ska vara strukturellt och morfologiskt identiska. Jag har pekat på att kasusbortfallet gör rektio-

ner och objekt mera lika. De språk som har samma styrningsriktning för verb och prepositioner har ytterligare en likhet mellan dessa kategorier.

Litteratur

- Baugh, A. C. & Cable, Th. 1978: *A History of the English language*. 3rd edition. Routledge & Kegan Paul, London, Henley & Boston.
- Bennis, H. 1986: *Gaps and Dummies*. Foris, Dordrecht.
- Delsing, L.-O. 1991: "Om genitivens utveckling i fornsvenskan". *Studier i svensk språkhistoria* 2, s. 12–30. Malmgren, S.-G. & Ralph, B. (ed.), *Nordistica Gothoburgensia* 14, Göteborg.
- Demske-Neumann, U. 1994: "Is there an Instance of Preposition Stranding in Old English". *Papers from the Thirteenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society* (=CLS 30–1). University of Chicago, Chicago.
- Falk, H. & Torp, A. 1900: *Dansk-Norskens syntax*. Aschehoug, Kristiania [Oslo].
- Hansen, E., Mundal, E. & Skadberg, K. 1975: *Norrøn Grammatikk*. Universitetsforlaget, Oslo–Bergen–Tromsø.
- Holmberg, A. 1986: *Word Order and Syntactic Features in the Scandinavian Languages and English*. Institutionen för lingvistik, Stockholm.
- Hornstein, N. & Weinberger, A. 1981: "Case Theory and Preposition Stranding". *Linguistic Inquiry* 12, s. 55–91.
- Iversen, R. 1972: *Norrøn grammatikk*. 7. utgåve. Aschehoug, Oslo.
- Josefsson, G. 1992: "Object Shift and Weak Pronominals in Swedish". *Working Papers in Scandinavian Syntax* 49, s. 59–94. Institutionen för nordiska språk, Lund.
- Kayne, R. 1984: *Connectedness and binary branching*. Foris, Dordrecht.
- Körner, R. 1948: *Studier över syntaktisk nybildning i svenskan*. Gleerupska universitetsbokhandeln, Lund.
- Leirbukt, O. 1994: Über Setzung und Nichtsetzung des Korrelats bei Relativsätzen mit *wer* im heutigen Deutsch. Ms., Universitetet i Tromsø.
- Ljunggren, K. G. 1932: *Studier över förhållandet mellan verbalpartikel och verb i fornsvenskan*. Gleerupska universitetsbokhandeln, Lund.
- Mikkelsen, K. 1975: *Dansk ordföljningslära*. Omtryck av 1911 års utgåva. Hans Reitzels forlag, København.
- Nygaard, M. 1906: *Norrøn Syntax*. Aschehoug, Oslo.
- Pihl, G. 1970: *Prepositioner och adverb i Överkalixmålet*. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Serie A:14. Lundequistska bokhandeln, Uppsala – Munksgaard, København.
- Platzack, C. 1974: "An exception to the Complex NP Constraint". Ö. Dahl (utg.), *Papers from the first Scandinavian Conference of Linguistics*. Göteborgs universitet, Göteborg.

- Platzack, C. 1986: "Diderichsens positionsschema och generativ transformationsgrammatik". *Nydanske studier & Allmen kommunikationsteori* 16-17, s. 161-170.
- Reinhammar, M. 1993: "Levande språkhistoria". *Studier i svensk språkhistoria* 3. *Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet* 34, s. 183-191.
- Riemsdijk, H. van. 1978: *A Case study in Syntactic Markedness*. Foris, Dordrecht.
- Sigurdsson, H. Á. 1989: *Verbal Syntax and Case in Icelandic*. Institutionen för nordiska språk, Lund.
- Takami, K. 1992: *Preposition stranding. From Syntactic to Functional Analyses*. Mouton de Gruyter, Berlin-New York.
- Teleman, U. 1974: *Manual för grammatisk beskrivning av talad och skriven svenska*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie C. Nr 6.
- Wende, 1916: *Über die nachgestellten Präpositionen im Angelsächsischen*. Mayer & Müller, Berlin.
- Wessén, E. 1965: *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. 2:a uppl. Almqvist & Wiksell, Stockholm.